

БЕЛАРУСЬ И МИР В ПЕРИОД ПОСЛЕВОЕННОГО ВОССТАНОВЛЕНИЯ

УДК 94(476)"1944/1950"

АДНАЎЛЕННЕ МУЗЕЙНАЙ СЕТКІ БССР У 1944–1950 гг.

А. А. Гужалоўскі

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск,
Рэспубліка Беларусь, Huzhalouski@bsu.by*

Прадстаўлены даныя аб матэрыяльным уронне, нанесеным музейнай галіне БССР нямецкімі захопнікамі. Паказаны праблемы аднаўлення музейнай сеткі, музейных устаноў і дзяржаўнага музейнага фонду БССР, а таксама дзейнасць органаў дзяржаўнага кіравання па стварэнні нарматыўна-прававой базы і кадравым забеспячэнні галіны ў першыя пасляваенныя гады. Даследаваны працэсы вяртання ў рэспубліку з эвакуацыі, а таксама вывезеных нацыстамі музейных калекцый, адраджэння краязнаўчага руху, стварэння сістэмы аховы помнікаў гісторыі і культуры.

Ключавыя словы: БССР; музейная сетка; органы кіравання; музей; заканадаўства.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ МУЗЕЙНОЙ СЕТИ БССР В 1944–1950 гг.

А. А. Гужаловский

*Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030,
г. Минск, Республика Беларусь, Huzhalouski@bsu.by*

Представлены данные о материальном ущербе, нанесенном музейной отрасли БССР немецкими захватчиками. Показаны проблемы восстановления музейной сети, музейных учреждений и государственного музейного фонда БССР, а также деятельность органов государственного управления по созданию нормативно-правовой базы и кадровому обеспечению отрасли в первые послевоенные годы. Исследованы процессы возвращения в республику из эвакуации, а также вывезенных нацистами музейных коллекций, возрождения краеведческого движения, создания системы охраны памятников истории и культуры.

Ключевые слова: БССР; музейная сеть; органы управления; музей; законодательство.

RECONSTRUCTION OF THE SOVIET BELARUS MUSEUM NETWORK IN 1944–1950

A. A. Huzhalouski

*Belarusian State University, Niezaliežnasci Avenue, 4, 220030, Minsk,
Republic of Belarus, Huzhalouski@bsu.by*

Data is presented on the material damage caused to the museum industry of the Soviet Belarus by the German invaders. The problems of restoring the museum network, museum institutions and the state museum fund of the Soviet Belarus are shown, as well as the

activities of government bodies to create a regulatory framework and staffing the industry in the first post-war years. The processes of returning to the republic from evacuation, as well as museum collections taken out by the Nazis, the revival of the local history movement, and the creation of a system for the protection of historical and cultural monuments have been studied.

Keywords: Soviet Belarus; museum network; government bodies; museum; legislation.

У выніку вайны і акупацыі Беларусь панесла вялікія культурныя страты. Вермахт і нямецкая цывільная адміністрацыя свядома парушалі прынцыпы і патрабаванні, выкладзеныя ў артыкуле № 56 Гаагскай канвенцыі 1907 г., аб законах і звычаях сухапутнай вайны, нягледзячы на тое што Германія была адной з падпісаўшых яе краін. У артыкуле № 56 сцвярджалася: «Уласнасць грамады, устаноў царкоўных, дабрачынных, мастацкіх і навуковых, нават належачых дзяржаве мае статус прыватнай уласнасці. Любы свядомы захоп, знішчэнне альбо пашкоджанне падобных устаноў, гістарычных помнікаў, твораў мастацтва і навукі забараняюцца і павінны падлягаць пераследу» [1, с. 519]. Між тым, рабаўніцтва гістарычных і мастацкіх каштоўнасцей на акупіраваных усходніх тэрыторыях праводзілася нацыстамі ў вялікіх маштабах і па спецыяльна распрацаванаму плану. Толькі пералік культурных каштоўнасцей, нарабаваных падчас II Сусветнай вайны, прадстаўлены на Нюрнбергскай працэсе ў выглядзе каталога склаў 39 тамоў.

Паводле акта Беларускай рэспубліканскай камісіі садзейнічання рабоце Надзвычайнай дзяржаўнай камісіі, якая выяўляла памеры страт былога СССР у час з 1941 па 1944 гг. у БССР было разрабавана 11 музеяў. У Музеі рэвалюцыі, Доме-музеі I з'езда РСДРП і Мемарыяльным музеі А. Міцкевіча акупанты знішчылі будынкі. Шкода, панесеная ад страты будынкаў і калекцый была вызначана камісіяй ў 317 млн рублёў [2, арк. 32]. Аднак гэтыя лічбы, безумоўна, далёка непоўныя. Як вядома, у чэрвені 1941 г. у БССР існавала 26 музеяў, і падчас акупацыі ў большай ці меншай ступені пацярпеў кожны з іх.

Летам 1944 г. Народны камісарыят асветы БССР распрацаваў план практычных мерапрыемстваў па ўзнаўленню музейнай сеткі, згодна якому, гэтыя работы трэба было праводзіць па наступнаму графіку: III квартал 1944 г. — Віцебскі, Магілёўскі, Гомельскі абласныя музеі, IV квартал 1944 г. — Гродзенскі, Пінскі, Брэсцкі абласныя музеі, I квартал 1945 г. — Музей рэвалюцыі БССР, Мемарыяльны музей А. Міцкевіча, Бабруйскі абласны музей, II квартал 1945 г. — Баранавіцкі, Полацкі, Палескі абласныя музеі, III квартал 1945 г. — Барысаўскі, Тураўскі, Слоні́мскі, Валкавыскі раённыя краязнаўчыя музеі.

У жніўні 1945 г. намеснік дырэктара Віцебскага абласнога музея М. І. Папова даставіла з Саратава 27 889 музейных прадметаў. Прыкладна ў той жа час былі знойдзены фрагменты калекцый музея ў Рызе (1099 адз.) і ў Віцебску (1559 адз.) [3, арк. 24]. Летам 1946 г. Сталінградскім абласным музеем былі вернуты БССР гомельскія калекцыі ў складзе 3800 адзінак. На жаль, 96 прадметаў з іх складу (прадметы дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, пабытовыя рэчы, фалерыстыка) з эвакуацыі не вярнуліся [4, арк. 12].

Савецкая ваенная адміністрацыя ў Германіі перадала ў БССР каля 15 тыс. музейных прадметаў, вывезеных нацыстамі з Беларускага дзяржаўнага музея ў 1944 г. Яны былі перададзены на захаванне ў Беларускі дзяржаўны музей гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, Гродзенскі гісторыка-краязнаўчы музей і Акадэмію навук БССР [5, арк. 340]. Акрамя таго, вясной 1945 г. савецкія войскі знайшлі ў Кенігсбергу і перадалі ў Мінск частку карцін, забраных акупантамі з Мастацкай галерэі БССР.

Неабходнасць аднаўлення і вяртання да жыцця музеяў БССР ва ўмовах пасляваенных цяжкасцяў патрабавала правядзення шэрагу мерапрыемстваў адміністрацыйна-кіраўнічага і метадычнага характару.

З 1918 г. па люты 1945 г. кіраўніцтва музеямі БССР ажыццяўляў Народны камісарыят асветы. Згодна пастановы СНК БССР і ЦК КП(б)Б ад 15 мая 1945 г. у рэспубліцы для ўзмацнення кіраўніцтва культурна-асветніцкай работай быў створаны Камітэт па справах культурна-асветніцкіх устаноў пры СНК (з сакавіка 1946 г. — Савеце Міністраў) БССР. Пры выкананнях абласных і гарадскіх Саветаў народных дэпутатаў ствараліся аддзелы культурна-асветніцкай работы, а пры райвыканках уводзіўся штат інструктараў. У складзе Камітэта было створана ўпраўленне музеяў і паркаў. У 1948 г. яно было пашырана шляхам стварэння ў яго складзе аддзела ўліку, аховы і рэстаўрацыі археалагічных і гістарычных помнікаў і адпаведна гэтаму атрымала назву ўпраўлення музеяў, уліку, аховы і рэстаўрацыі археалагічных і гістарычных помнікаў. У падпарадкаванні ўпраўлення музеяў знаходзіліся музеі, якія раней падпарадкоўваліся Народнаму камісарыату асветы. Гэтым актам быў канчаткова аформлены перавод асноўнай масы музеяў рэспублікі ў сістэму культурна-асветніцкіх устаноў, якімі яны па сутнасці з'яўляліся з 1930-х гг. Дзяржаўная карцінная галерэя адносілася да кампетэнцыі Упраўлення (з 1949 г. — Камітэта) па справах мастацтваў пры Савеце міністраў БССР. Апарат упраўлення музеяў быў нешматлікі. Акрамя начальнікаў упраўлення і аддзела помнікаў па штатах значыліся 4 інспектара. На працягу першага пасляваеннага дзесяцігоддзя упраўленне музеяў узначальваў У. Л. Вянюкоў — спецыяліст з вялікім арганізацыйна-кіраўнічым музейным вопытам.

У сакавіку 1945 г. у Мінску адбыўся семінар музейных супрацоўнікаў, на якім абмяркоўваўся стан беларускіх музеяў падчас вайны і асноўныя задачы музейнага будаўніцтва. Па выніках работы семінара ў тым жа 1945 г. Наркамасветы БССР распрацаваў першы ў пасляваенны час нарматыўны дакумент у галіне музейнай справы, пад назвай «Тыпавое палажэнне аб музеях Беларускай ССР, якія знаходзяцца на мясцовым бюджэце» [6, арк. 49], г. зн. абласнога і раённага падпарадкавання. У ім музей вызначаўся як «палітыка-асветніцкая і навукова-даследчая ўстанова», у задачу якой уваходзе ахова ўсіх помнікаў у межах тэрыторыі яе дзеяння. Акрамя бюджэтных асігнаванняў музеям дазвалялася мець уласныя спецсродкі, якія фармаваліся за кошт арэнднай платы, ліквідацыі немuseumнай маёмасці, уваходнай платы, продажы кніжнай, сувенірнай прадукцыі і г. д. Апошні пункт палажэння дазваляў «згортванне альбо часовае перамяшчэнне музеяў» толькі з дазволу СНК БССР.

«Тыповае палажэнне» ва ўмовах адсутнасці ў БССР спецыяльнага музейнага заканадаўства заклала юрыдычна-прававыя асновы практычнай дзейнасці па аднаўленні музейнай сеткі рэспублікі. Важным было замацаванне за музеем статусу не толькі прапагандысцкай, але і навукова-даследчай установы, у абавязкі якой уваходзла ахова і збіранне усяго комплекса рухомай і нерухомай спадчыны ў вызначаным рэгіёне. «Палажэнне» вызначала фінансава-эканамічныя асновы работы музеяў, у прыватнасці дазваляла мець уласныя спецсродкі. Ва ўмовах, калі большая частка музеяў атрымлівала ад дзяржавы толькі мізэрныя сумы на заробак для супрацоўнікаў і бягучыя гаспадарчыя патрэбы, дадатковая крыніца фінансавання дазваляла разгортваць іншыя напрамкі дзейнасці, у прыватнасці навукова-даследчую. Цяжка пераацаніць важнасць апошняга пункту для забеспячэння матэрыяльна-тэхнічнай базы музейнай дзейнасці, прымаючы пад увагу няпростыя адносіны паміж краязнаўчымі музеямі і мясцовымі ўладамі, якія склаліся на працягу 1930-х гг.

У ліпені 1947 г. Камітэтам па справах культурна-асветніцкіх устаноў быў праведзены семінар дырэктараў музеяў БССР, прысвечаны праблемам перыядызацыі і экспазіцыйнага паказу савецкага перыяда гісторыі Беларусі ў краязнаўчых музеях. У выступленнях удзельнікаў семінара прагучала шмат крытычных выказванняў не толькі ў адрас музеяў, але адносна стану краязнаўчай работы ў рэспубліцы ў цэлым. Шмат з іх было выкарыстана супрацоўнікамі Упраўлення музеяў пры падрыхтоўцы праекта пастановы ЦК КП(б)Б «Аб паляпшэнні работы музеяў і разгортванні краязнаўства ў Беларусі» у 1947 г. [6, арк. 3].

Акрамя складанасцей з разгортваннем краязнаўчага руху, у праекце пастановы пералічваліся з'явы, якія на думку яго аўтараў у найбольшай ступені перашкаджалі аднаўленню музейнай сеткі рэспублікі. Да іх

адносіліся: 1) адсутнасць у большасці музеяў адпаведных памяшканняў (шэраг будынкаў, якія належылі музеям да вайны былі захоплены іншымі арганізацыямі, а ва ўжо адноўленых Віцебскага, Бабруйскага і Пінскага музеяў мясцовыя ўлады забралі пад свае патрэбы частку іх плошчаў); 2) кадравая праблема (аб'ектыўныя цяжкасці, выкліканыя чалавечымі стратамі падчас вайны ўскладняліся практыкай партыйных і савецкіх органаў улады, якія накіроўвалі на работу ў музеі «праваліўшыхся» на адказных пасадах людзей); 3) нізкая якасць музейных экспазіцый (перш за ўсё, крытыка тычылася гісторыі савецкага грамадства, якое было «паказана ўбога і сумна, на плоскасным матэрыяле, у сувязі з чым значна прайграе ў параўнанні з папярэднімі грамадска-эканамічнымі фармацыямі») [6, арк. 3].

У заключэнні аўтары праекта пастановы прапанавалі ўзнавіць існаваўшыя да вайны абласныя краязнаўчыя арганізацыі, Цэнтральны Дом тэхнікі як Рэспубліканскі палітэхнічны музей, Беларускі дзяржаўны музей, стварыць на гістарычным і біялагічным факультэтах БДУ кафедры музейзнаўства па падрыхтоўцы прафесійных кадраў.

У тым жа 1947 г. Савет Міністраў БССР прыняў пастанову «Аб мерапрыемствах па паляпшэнні паказу сацыялістычнага будаўніцтва ў музеях БССР» [7, арк. 110]. У адрозненні ад пастановы ЦК КП(б)Б «Аб паляпшэнні работы музеяў і разгортванні краязнаўчага руху ў Беларусі», якая ўзнімала комплекс праблем матэрыяльнага і арганізацыйнага-метадычнага характару, вышэйшая выканаўчая ўлада БССР звярнула ўвагу пераважна на неабходнасць паляпшэння экспазіцыйнай інтэрпрэтацыі падзей савецкай гісторыі.

Пастанова ставіла задачу перад краязнаўчымі музеямі арганізаваць мэтанакіраванае, комплекснае камплектаванне фондаў матэрыяламі па сацыялістычнаму будаўніцтву, пераважна рэчавага характару. Дзеля гэтага ўсе міністэрствы, ведамствы і выканкомы абавязываліся бясплатна перадаваць у музеі «якасна выкананыя экспанаты, якія характарызуюць гісторыю прадпрыемстваў, узнаўленне народнай гаспадаркі, культуры, асноўныя і новыя віды прадукцыі, мадэліраваныя схемы тэхналагічных працэсаў, мадэлі і макеты станкоўрацыяналізатарскіх прапаноў, вынаходніцтваў, прыстасаванняў, фотаздымкі, дакументы, дыяграмы» [7, арк. 112]. Для папаўнення калекцый творамі мастацтва, якія адлюстроўвалі дадзеную тэматыку ў Камітэце па справах культурна-асветніцкіх устаноў засноўваўся цэнтральны закупачны фонд. Акрамя таго, з мэтай назапашвання матэрыялаў, якія адлюстроўвалі сацыялістычнае будаўніцтва на буйных прадпрыемствах і ў калгасах ствараліся музеі і музейныя куткі.

Такім чынам, была абвешчана дзяржаўная рэспубліканская праграма камплектавання фондавых калекцый беларускіх музеяў матэрыяламі па сучаснасці. Калі ўзяць пад увагу, што да яе прыняцця фонды краязнаўчых

музеяў папаўняліся падобнымі матэрыяламі пераважна ў выглядзе юбілейных падарункаў, фотаздымкаў і плакатаў, то ініцыятыву Савета Міністраў трэба ацаніць як значны крок наперад у справе стварэння дзяржаўнага музейнага фонда.

Пастановай Савета Міністраў СССР «Аб мерах паляпшэння аховы помнікаў культуры» [8, арк. 28], прынятай у 1948 г. функцыі ўпраўлення музеяў былі пашыраны за кошт уключэння ў сферу яго дзейнасці нерухомых помнікаў. З гэтага часу ўпраўленне музеяў адказвала за ўлік, рэстаўрацыю і іншыя ахоўныя мерапрыемствы ўсяго комплекса нацыянальнай гісторыка-культурнай спадчыны. У адным з раздзелаў пастановы сцвярджалася, што дзяржаўныя музеі з'яўляюцца асноўнымі сховішчамі калекцый помнікаў культуры. Гэтая ацэнка музея была надзвычай важная ва ўмовах калі музей разглядаўся як паліт-асветніцкая ўстанова. Яна нагадвала, што першы абавязак музея ёсць захаванне гісторыка-культурных рэліквій і прыродных аб'ектаў.

Вынікам пастановы 1948 г. была распрацоўка метадычнага забеспячэння і стандартызацыі навукова-фондавай работы. Гэтым пытаннем быў прысвечаны семінар супрацоўнікаў музеяў БССР, які адбыўся ў 1952 г. [9, арк. 30]. На ім была распрацавана і прынята інструкцыя, якая прадугледжвала тры этапы дзяржаўнага ўліку музейных каштоўнасцей: 1) дзяржаўная рэгістрацыя; 2) дзяржаўная інвентарызацыя (улік); 3) навуковая каталагізацыя. У асобную групу вылучаліся прадметы з каштоўных металаў, удакладняліся паняцці асноўнага і абменнага фондаў, што павышала пачуццё адказнасці супрацоўнікаў музеяў за захаванне помнікаў. Уводзіліся інвентарныя кнігі адзінага ўзору, якія з'яўляліся дзяржаўным дакументам, пашпарты на прадметы калекцый.

Паралельна з пытаннямі фондавай работы, на мяжы 1940–50-х гг. пачынаецца абмеркаванне метадзікі пабудовы гістарычных экспазіцый. Асноўныя намаганні ў справе арганізацыі і кіраванні музейнай справай былі накіраваны на хутчэйшую пабудову экспазіцыйных раздзелаў, прысвечаных гісторыі савецкага грамадства. Уяўленне аб іх змесце можа даць пералік тэм, абавязковых для экспазіцыйнага адлюстравання ў музеях рэспублікі ў 1950–1951 гг.: «Прапаганда барацьбы за мір», «Дасягненні ў фізкультуры і спорце», «Жанчыны — вялікая сіла», «Павышэнне вытворчасці рыбных прадуктаў», «Перадавы вопыт трактарных брыгад», «Выкарыстанне прамысловых адходаў для ўгнаенняў у падшэфных калгасах».

Другім прыярытэтным напрамкам Камітэта было павелічэнне аб'ёмаў прапагандыска-асветніцкай дзейнасці музеяў.

На пачатак 1951 г. у рэспубліцы працавала 22 музея: Аршанскі музей імя К. С. Заслонава, Бабруйскі абласны краязнаўчы музей, Баранавіцкі абласны краязнаўчы музей у г. Слоніме, Барысаўскі краязнаўчы музей,

Беларускі дзяржаўны музей гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, Брэсцкі абласны краязнаўчы музей, Валкавыскі краязнаўчы музей, Віцебскі абласны гісторыка-краязнаўчы музей, Геалагічны музей Інстытута геалогіі, Геалага-мінералагічны музей БДУ, Гомельскі абласны гісторыка-краязнаўчы музей, Гродзенскі гісторыка-краязнаўчы музей, Дзяржаўная карцінная галерэя БССР, Дом-музей Із'езда РСДРП, Заалагічны музей БДУ, Кобрынскі ваенна-гістарычны музей імя А. В. Суворова, Літаратурны музей Я. Купалы, Магілёўскі абласны краязнаўчы музей, Палескі абласны краязнаўчы музей у Мазыры, Пінскі абласны гісторыка-краязнаўчы музей, Полацкі абласны краязнаўчы музей, Тураўскі раённы краязнаўчы музей [10, арк. 7–13].

Першае пасляваеннае пяцігоддзе прадэманстравала відавочныя поспехі БССР у галіне музейнага будаўніцтва. Была адроджана значная частка даваенных музеяў. Не былі ўзноўлены Беларускі дзяржаўны музей, Беларускі музей імя І. Луцкевіча, Музей рэвалюцыі, Прыродазнаўчы музей Інбелкульта, Цэнтральны педагагічны музей, Музей працы, Мастацкая галерэя Ю. М. Пэна, мемарыяльныя музеі Т. Касцюшкі, Э. Ажэшкі, С. Арджанікідзе, антырэлігійныя музеі ў Віцебску, Гомелі, Магілёве, а таксама шэраг краязнаўчых, сельскагаспадарчых і прамысловых музеяў. Але, за кошт стварэння шэрагу новых музеяў у колькасных паказчыках даваенная сетка музеяў была адноўлена.

Паўсталая сістэма кіраўніцтва музейнай справай, закладзены асновы музейнага заканадаўства, створана сістэма ўліку і захавання фондавых калекцый, зроблены першыя крокі ў накірунку «рэабілітацыі» аўтэнтычнага помніка ў экспазіцыі, нарэшце, шэраг музеяў сталі сапраўднымі навукова-асветніцкімі цэнтрамі. Трэба адзначыць, што сваімі дасягненнямі у гэты складаны час музейная галіна Беларусі абавязана лепшым прадстаўнікам прафесіі, якія сваёй практычнай штодзённай працай узялі яе на новы, якасна вышэйшы прыступак.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов: в 7 томах / под общ. ред. Р. А. Руденко. Т. 3. Москва: Госюриздат, 1958. 816 с.
2. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф. 790. Воп. 1. Спр. 3.
3. НАРБ. Ф. 790. Воп. 1. Спр. 5.
4. НАРБ. Ф. 790. Воп. 1. Спр. 40.
5. НАРБ. Ф. 974. Воп. 1. Спр. 15.
6. НАРБ. Ф. 790. Воп. 1. Спр. 3.
7. НАРБ. Ф. 7. Воп. 3. Спр. 205.
8. НАРБ. Ф. 790. Воп. 1. Спр. 112.
9. НАРБ. Ф. 790. Воп. 1. Спр. 347.
10. НАРБ. Ф. 790. Воп. 1. Спр. 346.